

קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר כה (לה)

אסופה בענייני תפילה, שירה ופיוט

לזכר עזרא פליישר ז"ל

הוצאת מקיצי נרדמים

ירושלים תשע"ז

תוכן העניינים

	דפים חדשים מ'סידור השם המפורש'
1	יוצאים לאור על ידי ורד רזיאל קרצ'מר ואורי ארליך
	קטעים ממערכות יוצר ליום הכיפורים לר' שלמה סולימן אלסנג'ארי
23	יוצאים לאור על ידי עדן הכהן
	מערכת יוצר לשמחת תורה המיוסדת על תהלים קיט ליוסף אבן אביתור
77	יוצאת לאור על ידי יהושע גרנט
	שרידי קרובות י"ח המיוחסות לר' יוסף אבן אביתור
127	יוצאים לאור על ידי אבי שמידמן
	סליחות חדשות ליוסף אבן אביתור וליצחק בן לוי אבן מר שאול
157	יוצאות לאור על ידי אריאל זינדר
	'הושענא אל מריח ערוגת גני':
	קדושת י"ח להושענא רבה מאת דוסא החזן בירבי יהושע
209	יוצאת לאור על ידי מיכאל רנד
	פיוטי ר' יעקוב אלאעין
235	יוצאים לאור על ידי שרה כהן
	שירי יחזקאל הכהן בן עלי
297	יוצאים לאור על ידי טובה בארי
	מכתב אל ר' אברהם החסיד ובו שבח התפילה בפסטאט
361	יוצא לאור על ידי מרדכי עקיבא פרידמן
	השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבשם
383	יוצאת לאור על ידי שמחה עמנואל
	'תהלה': בקשת אותיות מאת ר' יהוסף האזובי
393	יוצאת לאור על ידי בנימין בר-תקוה
	קובץ משלים מאשכנז מימי הביניים
435	יוצא לאור על ידי שולמית אליצור

השלמה לפירוש הפיוטים בספר ערוגת הבשם

יוצאת לאור על ידי שמחה עמנואל

מבוא

ספר ערוגת הבשם, המכיל את פירושו לפיוטים של ר' אברהם בן עזריאל, ואשר ראה את אור הדפוס במהדורתו של אפרים אלימלך אורבך,¹ השתמר בידינו בשני כתבי יד, האחד בספריית הוטיקן והשני בספריית האוניברסיטה בפרנקפורט. כתב היד שבפרנקפורט איננו מכיל את הספר כולו, ועל כן נאלץ לעתים אפרים אלימלך אורבך לבסס את מהדורתו על כ"י וטיקן בלבד.²

במחקר שפרסמתי לאחרונה ציינתי ארבעה קטעים של ספר ערוגת הבשם שהתגלו בגניזת אירופה,³ ואלו הם: (א) שני דפים רצופים, בארכיון הארכיבישוף בווינה (מקביל לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, א, עמ' 47–54, 72–75; סדר הפיוטים שונה מאשר בנדפס);⁴ (ב) דף אחד שלם בספרייה הלאומית בווינה, שזוהה כבר לפני שנים רבות, ועל כן רק בו נעזר אורבך במהדורתו (מקביל לאורבך, ערוגת הבשם, ב, עמ' 6–11.⁵ ואפשר ששני הקטעים הללו באים מטופס אחד); (ג) דף אחד, שנחתך לאורכו, בספרייה העירונית בנירנברג (מקביל לאורבך, ערוגת הבשם, א, עמ' 160–162, 166–168);⁶ קטע רביעי, גם הוא בספרייה הלאומית בווינה, הזכרתי בקיצור בספרי, ולהלן אוסיף דברים על אודותיו.

* מאמר זה נכתב במסגרת הקתדרה לקודיקולוגיה ופליאוגרפיה על שם לודוויג יסלון, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- 1 ערוגת הבשם, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תרצ"ט–תשכ"ג (להלן: אורבך, ערוגת הבשם).
- 2 כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 301 ebr.; כ"י פרנקפורט דמיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית Ms. hebr. fol. 16. על היחס בין שני כתבי היד ראה אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 128–132. לתיאור כתבי היד ראה *Hebrew Manuscripts in the Vatican Library: Catalogue*, Compiled by the Staff of the Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts, Jewish National and University Library, Jerusalem; edited by B. Richler; Palaeographical and Codicological Descriptions: M. Beit-Arié in collaboration with N. Pasternak, Vatican 2008, p. 241; E. Roth and L. Prijs, *Hebräische Handschriften*, Teil 1c, Stuttgart 1993 [*Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland*, Band VI, 1c], pp. 95–96, no. 354.
- 3 ש' עמנואל, מגנזי אירופה, א, ירושלים תשע"ה, עמ' 50–51, הערה 159.
- 4 סימנו של קטע זה: *Wien, Erzbischöfliches Diözesanarchiv, Kirnberger Bibliothek der*; F. Lackner, *Katalog der Wiener Dompropstei*, C-8; *Streubestände in Wien und Niederösterreich*, I, Wien 2000, pp. 478–479, no. 109.
- 5 וינה, הספרייה הלאומית Hebr. Fragmente A 82. ראה A.Z. Schwarz, *Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*, Leipzig 1925, p. 244. ערוגת הבשם, ד, עמ' 128, הערה 1.
- 6 ניירנברג, הספרייה העירונית 2°, Aus Amb. 173, Fragmente hebr.,

קטע נוסף, נכבד מכל קודמיו, מצא לאחרונה פרופ' אנדראס לנרד בספריית המדינה במינכן, ותודתי נתונה לו על ששיתף אותי בממצא חשוב זה. קטע זה נמצא בכריכתו של כתב יד לטיני גדול מידות, שסימנו Clm 6485 (לשעבר: Fris. 285).⁷ כתב היד הלטיני מכיל חיבור של ניקולאוס פון דינקלסבוהל (Nicolaus von Dinkelsbühl), כומר קתולי שבילה את מרבית שנות חייו בווינה, ואף שימש כרקטור של אוניברסיטת וינה. פון דינקלסבוהל מת בווינה בשנת 1433 וכתב היד נעתק באוסטריה שנים אחדות לאחר מותו. לאחר מכן הגיע כתב היד הלטיני לספריית המנזר בפרייזינג (Freising, Dombibliothek), כ"ק 40 צפונית למינכן; ובשנים הראשונות של המאה התשע עשרה הועבר כתב היד הלטיני, עם מאות כתבי יד אחרים, לספריית המדינה במינכן.⁸ הכורך של כתב היד הלטיני השתמש למלאכתו בשבעה דפים מתוך כתב יד של ספר ערוגת הבשם. טופס זה נכתב בארבע עמודות, שתי עמודות בכל עמוד. הדפים ששרדו כמעט שלמים, אך הם נחתכו הן בראשיהם והן בצדם האחד, וחסר אפוא מעט מהטקסט. דף נוסף מטופס זה, רצוף לדפים שבמינכן, מצאתי בספרייה הלאומית בווינה, ומספרו שם: Hebr. Fragmente C 6. דף זה הופרד בשנים האחרונות מכריכתו של כתב יד לטיני שסימנו: Cod. 4144. כתב היד הלטיני נעתק במאה החמש עשרה והיה ברשותם של כמה מלומדים בווינה ולאחר מכן בספריית האוניברסיטה בווינה.⁹ נוכל אפוא לשער שהטופס של ספר ערוגת הבשם הנידון כאן היה בווינה במאה החמש עשרה, ואחד מכורכי הספרים של העיר השתמש בו למלאכתו. כתב יד לטיני אחד, שלכריכתו שימש דף אחד מספר ערוגת הבשם, נשאר עד היום בווינה; וכתב יד לטיני שני, שלכריכתו השתמשו בשבעה דפים מספר ערוגת הבשם, עבר לגרמניה והוא נמצא היום בספריית המדינה במינכן.

כאמור, בדינו שמונה דפים מטופס זה של ספר ערוגת הבשם, וזה פירוטם:¹⁰

- 7 בתיאור מן המאה התשע עשרה של כתב היד הלטיני כבר נזכר שיש בכריכתו קטע עברי; ראה C. Halm, G. Thomas and G. Meyer, *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, Bd. I,3: Codices num. 5251-8100 complectens (*Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Regiae Monacensis*, III,3), München 1873, p. 112, n. 807. <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/dokumente/html/obj31781414>
- 8 ראה: http://www.manuscripta-mediaevalia.de/?INFO_projectinfo/muenchen-freising
- 9 לתיאור כתב היד ראה: *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, Wien 1864-1899, III, pp. 181-182; ובקטלוג הממוחשב של הספרייה, <http://tinyurl.com/zjtjdsjp>
- 10 תודתי לד"ר רחל פירסט שבדקה עבורי את גוף כתב היד במינכן. לפי בדיקתה, הכורך השתמש למלאכתו בדפים נוספים מתוך כתב יד עברי, אך דפים אלו נחתכו ואבדו ולא נותרו מהם כי אם בדלים קטנים, בראש הכרך ובסופו.

1. דף בודד, במינכן. מקביל לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 133–137.
 2. שישה דפים (שלושה גיליונות), מתוך קונטרס אחד, אף הם במינכן. כתבי יד אשכנזיים מורכבים בדרך כלל מקונטרסים של ארבעה גיליונות,¹¹ ולפנינו שלושת הגיליונות הפנימיים של הקונטרס (דפים 2–7), שהם רצופים. שני הגיליונות הפנימיים של הקונטרס (דפים 3–6) ניתנים לקריאה משני צדיהם, והגיליון השלישי דבוק לכריכת הספר, כך שניתן לקרוא רק את צדו האחד. הדפים שניתן לקרוא מקבילים לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 210–211 (דף 2 ע"א של קטע מינכן), עמ' 213–225 (דפים 3–6) ועמ' 226–228 (דף 7 ע"ב).
 3. דף אחד, בווינה, שהוא המשכו הישיר של קטע מינכן. דף זה נחתך לאורכו, ומארבע העמודות שהיו בו נשתיירו רק עמודה א' ועמודה ד' (ואף הם פגומים מעט בצד). מקביל לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 228–229, 231–232. דף זה הוא הדף השמיני של הקונטרס שנידון לעיל, ואילו הדף הראשון של הקונטרס לא הגיע לידינו.

מטופס מינכן-וינה נותרו אפוא שמונה דפים, והם מקבילים לנדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 133–137, 210–211, 213–225, 226–229, 231–232. חלק הארי מהדפים הללו מכיל את פירושו הנרחב של ר' אברהם בן עזריאל לפיוט 'שש מאות נקראות' של ר' שלמה אבן גבירול, שעוסק בהלכות ציצית.¹² פירושו של ר' אברהם, שמצוי היה בידינו עד כה בכ"י וטיקן בלבד,¹³ תופס עשרות עמודים במהדורה הנדפסת, והוא מוקדש לדיונים הלכתיים מפורטים בהלכות ציצית. עיקר החידוש בטופס החדש שבגניזת אירופה הוא בדף 6 ע"א של קטע מינכן, שממנו עולה שהסופר

11 ראה: מ' בית-אריה, קודיקולוגיה עברית, קדם-פרסום גרסת אינטרנט 0.6, תשע"ה, עמ' 221–222, <http://tinyurl.com/jrvjnu2> 227.

12 שירי הקדש לרבי שלמה אבן גבירול, מהדורת ד' ירדן, ירושלים תשל"א–תשל"ג, ב, עמ' 582–584, סימן רכד. פירושו של ר' אברהם נדפס אצל אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 206–249.

13 בערוגת הבשם כ"י פרנקפורט, דף 93א–ג, סימן נט מצוי פירוש קצרצר לפיוט, שונה מזה שבכ"י וטיקן; ראה אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 206, הערה 61. אליזבט הולנדר בדקה מאות כתבי יד של פירושי פיוטים ולא מצאה בהם אלא שניים בלבד שהביאו פירושים לפיוט הנדון, והם שונים מפירושו של ר' אברהם שבכ"י וטיקן. השניים הם: מחזור נירנברג, כ"י ציריך, יסלון 9 (לשעבר: ירושלים, מכון שוקן 24100), דפים 186–187א; וכ"י מינכן, ספריית המדינה 69 Cod. hebr., דף 58א–ב. ראה: E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005, p. 910, nos. 17105–17106. לדברי צימליך, מקורו של פירוש פיוט זה במחזור נירנברג הוא בערוגת הבשם כ"י פרנקפורט; ראה: B. Ziemlich, *Das Machsor Nürnberg*, Berlin 1886, p. 51. (בתרגום לעברית: עמ' 40. ראה <http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/pdf/> (ziemlich-hebrew.pdf).

בכ"י וטיקן דילג בטעות על פסקה ארוכה. אורבך כבר הרגיש שהטקסט שלפניו משובש, והציע מדעתו להוסיף שלוש מילים, ולא יכול היה לדעת שחסרה שם פסקה שלמה.¹⁴

*

עניין מיוחד יש בפסקה שנשמטה מכ"י וטיקן, שכן ר' אברהם בן עזריאל מגיה בה בחזקת יד את נוסח התלמוד, ואף מציע הסבר פילולוגי מעניין כיצד השתבשו הספרים שלפנינו. גם במקומות אחרים בחיבורו עסק ר' אברהם בביקורת הטקסט של ספרות חז"ל, ואפרים אלימלך אורבך כבר ליקט את דיוניו וניתח אותם;¹⁵ אך ההגהה המוצעת בפסקה החדשה שלפנינו חריפה היא מכל קודמותיה. למרבה הצער, הקלף נחתך על ידי הכורך וסופי השורות נקטעו, דבר שמקשה הן על הבנת הקושי שמצא ר' אברהם בגרסת הספרים שלפנינו והן על הבנת הסברו של ר' אברהם היאך נוצר השיבוש. במהדורה שלהלן אציג את הדברים המקוטעים כמות שהם, וכאן אציג אותם ברצף אחד, עם הצעותיי להשלמת החסר:

ובכל הספרים גרסי[נן עשה] גדיל ופתיליהן מתוכו, ופרש"י ג' [פירושים], וכולם אין נראין. אך הגירסא פ] [ואומר אני שבזה טעו, [שהיה כתוב] בספרי[ם] עשה [גדיל], והיה נקוד על ל' דגדילים להיו[נת] גדילים], ונמחק הי' שעל הל' וגרסו גדיל] [פתיליהן מתוכו, והיו דומין לווי"ן, [וכתבו] ופתילו מתוכו.

אם הבנתי את הדברים כאשורם, ר' אברהם בן עזריאל טען שאין לגרוס בבבלי מנחות לט ע"ב 'עשה גדיל ופתילו מתוכו', כגרסת רש"י והספרים שלפנינו. לדבריו, הנוסח המקורי בתלמוד היה 'עשה גדילים פתיליהן מתוכו'. אחד המעתיקים קיצר את המילה הראשונה וכתב 'גדיל' פתיליהן מתוכו'. הגרש שאחרי הל' (שנראה כנראה כאות י') נמחק, והמעתיק שאחריו כתב: 'גדיל פתיליהן מתוכו'. מעתיק שלישי הוסיף חטא על פשע, וטעה גם בקריאת שתי המילים הסמוכות וכתב: 'פתילו מתוכו' (וכנראה גם הוסיף ו', ופתילו), וכך נוצר לדעת ר' אברהם בן עזריאל הנוסח המשובש שלפנינו. ר' אברהם בן עזריאל הציע מדעתו שנוסח התלמוד שהיה לפניו, וגם לפני רש"י, משובש הוא, אך לא היה בידו להביא אסמכתא לדבריו. דפוס ונציה, ועמו גם כל כתבי היד של מסכת מנחות שבידינו – שכולם נכתבו באשכנז ובצרפת, וכולם מאוחרים מעט לזמנו של ר' אברהם¹⁶ – אינם מסכימים עם הגהתו של ר' אברהם. ולא עוד אלא שהמשפט הנדון כאן מצוי גם בסוגיה אחרת בתלמוד, שלא נזכרה כלל בדיונו של ר'

14 כ"י וטיקן 301, דף 129 ג; אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 224, הערה 56.

15 ראה אורבך, ערוגת הבשם, ד, עמ' 155–158.

16 כ"י מינכן, ספריית המדינה 95; כ"י וטיקן, הספרייה האפוסטולית 118 ebr.; כ"י וטיקן, 120 ebr.; כ"י פריז, כ"ח H 147. כ"י מינכן נעתק בשנת ק"ג (1342) וכתבי היד שבוטיקן

אברהם, ואף שם כל עדי הנוסח גורסים כגרסת רש"י.¹⁷ ואף גאונים וראשונים גרסו כנוסח המצוי לפנינו בדפוס,¹⁸ ולא מצאתי את גרסתו של ר' אברהם אלא בכתביהם של חכמים מאוחרים בודדים, שאינם מן המפורסמים.¹⁹

*

לא מצאתי טעם להדפיס את שמונת הדפים שנשתיירו מטופס מינכן-וינה, שבדרך כלל אין בהם חידוש רב. המהדורה שלהלן כוללת רק את תחילת פירושו של ר' אברהם בן עזריאל לשורה אחת מהפיוט, ובה הפסקה שנשמטה בדפוס (אורבך, ערוגת הבשם, ג, עמ' 223–224). הדברים לקוחים מכ"י מינכן, ספריית המדינה Clm 6485, דף [6] ע"א טור ב ותודתי להנהלת הספרייה על הרשות לפרסם זאת. השלמות של מילים חסרות הבאתי בסוגריים מרובעים, תיקונים שלי בסוגריים מסולסלים והשלמות של מילים מקוצרות הבאתי בשעת הצורך בסוגריים מזווים, בהשמטת הגרש שלפניהם.

נעתקו כנראה בצרפת בסוף המאה השלוש עשרה (כ"י וטיקן 120) ובגרמניה במאה הארבע עשרה (כ"י וטיקן 118); ראה ריצ'לר (לעיל, הערה 2), עמ' 85–87.

17 יבמות ה'ע"ב; לחילופי נוסח שם ראה א' ליס, תלמוד בבלי עם דקדוקי סופרים השלם, יבמות, ירושלים תשמ"ג-תשנ"ו, א, עמ' לג.

18 ראה למשל ב"מ לוין, אוצר הגאונים: יבמות, ירושלים תרצ"ו, סימן ו, סוף עמ' 5; ערוך השלם, מהדורת ח"י קאהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב, ו, ערך פתל, עמ' 465; שם, ח, ערך שע, עמ' 118; וכהנה רבות.

19 ראה רבינו מיוחס ב"ר אליהו, פירוש על ספר במדבר, מהדורת ש' פרייליך, ירושלים תשל"ז, טו, לח, עמ' פח: 'עשה גדילים ופותלם מתוכן'. וכך גם בפירושו לדברים, כב, יב (מהדורת י"מ כץ, ירושלים תשכ"ח, עמ' קכד. על רבינו מיוחס ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים: עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, ג: איטליה וביזנטיון, ירושלים תשס"ו, עמ' 214–217 [שם בהערה 35 יש לתקן: עמ' 100–101]); ג' חסידה, 'הלכות ציצית לחד מקמאי', צפונות, שנה ב (תש"ן), גליון ב (ו), עמ' ח: 'עשה גדילים ופתלם מתוכן'.

המהדורה

חוט ציצית היות מרובע,²⁰ פי' [היות ארבע]
 חוטין, דת"ר כמה חוטין [הוא נותן]
 ב"ש אומר ד' וב"ה אומ' ג', ואמ' [רב פפא]
 הילכת' ד' בתוך ג',²¹ וטעמ' דכת' גדי[לים תעשה]
 לך²² ודרשי' גדיל שנים גדילים א[רבעה,²³ פי']
 אי כתיב גדיל הוה משמ<ע> שנים, ד[אין גדיל]
 פחות משנים, השתא דכת' גדילי[ם, הראוי]
 לשני גדילים, היינו ד' חוטין.²⁴ ופר' [ר"ש]
 בהתכלת שני חוטי תכלת ושני ח[וטי לבן],²⁵
 וכשיכפלים יהיו ח'.²⁶ כל החוטין ל"ב, [ב' בראשית]²⁷
 ל' לעיני כל ישראל.²⁸ ומה שדרש[נו רבותינו]
 גדילים למניין חוטין ולא לעשות [שני]
 גדילים, מדכת' ונתנו על ציצית ה[כנף פתיל]
 תכלת והיה לכם לציצית,²⁹ משמ<ע> ד[מין כנף]
 ותכלת יהיו לציצית אחד, היינו ל[גדיל אחד]
 ולציצית אחד, מכח זה דרשו רבו[תינו עשה]³⁰

- 20 ירדן (לעיל, הערה 12), עמ' 583, שורה 7.
 21 מנחות מא ע"ב.
 22 דברים כב, יב.
 23 מנחות לט ע"ב.
 24 רש"י שם ד"ה גדיל.
 25 רש"י שם לח ע"א (לפי התיקון שב'שיטה מקובצת', שם, ס"ק ז): 'דמצוה לתת תכלת ב' חוטין [ולבן שני חוטין] בציצית'.
 26 רש"י שם לט ע"ב ד"ה עשה גדיל.
 27 בראשית א, א.
 28 דברים לז, יב. בנדפס משפט זה משובש. דרשה זו מצויה בכמה מקורות והיא מובאת הרבה בכתביהם של חסידי אשכנז, שר' אברהם בן עזריאל היה מקורב להם; ראה למשל מחזור ויטרי², מהדורת ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 635; ספר המנהיג לרבי אברהם ברבי נתן הירחי, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תרלח (ושם בהערה מובאים מקורות נוספים); י"י סטל, "סדר טעמים" לר' שלמה בר' שמואל מווירצבורג, מוריה, לא, גיליון ז-ח (תשע"א), עמ' ו ועמ' ח, ושם בהערות.
 29 במדבר טו, לח-לט.
 30 מכאן ועד להלן, בצד הערה 34 חסר בכ"י וטיקן ובנדפס (אורבך, ערוגת הבשם, עמ' 224, ושם בהערה 56).

גדילים ופתיליהם מתוכו,³¹ פי' עשה [כמשמעות גדילים דהיינו ד' חו[טין], ופתיליהן מתוכן, ועיקום שלו מת[וכן] כשיכפול ד' חוטין מתוכן שיהיו [ח'] פתיליהן שאמ' חכמים שצריך [לכפול] ויהיה ח' מדכת' פתיל תכלת ולא [כת'] גדילים. ובכל הספרים גרסי[נן] עשה [גדיל ופתיליהן מתוכו, ופרש"י ג' [פירושים],³² וכולם אין נראין. אך הגירסא³³] ואומר אני שבזה טעו [ ] בספרי[ם] עשה [ ] והיה נקוד על ל' דגדילים להיו [ ] ונמחק הי' שעל הל' וגרסו גדיל [ ] פתיליהן מתוכן, והיו דומין לווי"ן [ ] ופתילהו מתוכו.³⁴ ומה שפי' ר[ש"י] דמצות ציצית שני חוטי תכלת ושני חוטי לבן³⁵

31 מנחות לט ע"ב.

32 רש"י שם ד"ה גדיל (פירוש אחד) וד"ה ופותליהו (שני פירושים נוספים. השווה גם ר' יהודה בן קלונימוס, ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ד, ערך רבי יאשיה דמן אבא, עמ' יח: 'ופירש רש"י התם בהתכלת... ובע"א פירש... ועוד פירש בענין אחר...').

33 הסופר כתב תחילה ס' במקום ר' (הגיס), ואז תיקן את כתיבתו והשלים את המילה כהוגן: הגירסא. לעיל במבוא הבאתי את הצעתי להשלמת שורה זו ואלו הסמוכות לה.

34 עד כאן חסר בנדפס. וראה בהערה הקודמת.

35 כאן מסתיים ע"א, והשורות הראשונות של ע"ב חסרות. ההמשך אצל אורבך, ערוגת הבשם, עמ' 224: 'מדאמרי' בספרי כמה גדילי' נעשין אין פחות מג' חוטין כדברי בית הילל, בי' שמאי אומ' מד' חוטין של תכלת וד' חוטין של לבן של ד' וד' אצבעות'.